

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

Лисичарова Галина Олександрівна

УДК 908 (477.63)+371.134

**ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ
ДО КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВЕЛИКОГО МІСТА**

13.00.02 – теорія та методика навчання (географія)

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

КИЇВ – 2008

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Дніпропетровському національному університеті Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор
Волкова Наталія Павлівна,
Дніпропетровський національний університет,
професор кафедри педагогіки і психології;

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Обозний Василь Васильович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, професор кафедри географії
України та туризму;

кандидат педагогічних наук, професор
Чернов Борис Олексійович,
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Г. Сковороди, завідувач кафедри
географії, екології та методики навчання природничих
дисциплін

Захист відбудеться “ 11 ” квітня 2008 р. о 14³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.11 в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “ 7 ” березня 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. А. Цуруль

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність та доцільність теми дослідження. Указом Президента України "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" (2001 р.) визначені основні завдання по відродженню системи краєзнавчої діяльності в державі. Важливість означеної проблеми зумовлює необхідність підготовки вищими навчальними закладами фахівців з краєзнавчої роботи, що у свою чергу, потребує реформацій як у теоретичній, так і методичній царині відповідно до Національної доктрини розвитку освіти в XXI столітті та закону України "Про вищу освіту".

Краєзнавчий підхід дедалі частіше реалізується на рівні вивчення не лише певної території, але й конкретних об'єктів, зокрема місцевих підприємств, краєзнавчих музеїв, до яких здійснюються екскурсії, географічних майданчиків та подвір'їв шкіл, на яких учні виконують практичні дослідження. Ці та багато інших заходів повинні здійснюватися з урахуванням реалій сучасного життя. Модернізація краєзнавчої педагогічної освіти на теоретичному і практичному рівнях здійснюється дослідниками В. В. Бенедюк, В. П. Корнеєвим, М. Ю. Кострицею, М. П. Крачило, Л. Ф. Мелько, В. В. Обозним, В. О. Редіною, О. В. Тімець та іншими.

Результати перепису населення 2001 р. підтвердили, що з початку XXI століття Україна належить до держав зі значним рівнем урбанізації: міське населення становило 32,6 млн осіб (67,2 %). Стосовно територіальних особливостей розселення міського і сільського населення, то найбільша частка міських жителів припадає на індустріальні східні і південно-східні області – Донецьку (90 %), Луганську (86 %), Дніпропетровську (83 %), Харківську (79 %), Запорізьку (76 %). В післяпереписний період кількість міст в Україні продовжує зростати, відтак з'являється значний резерв для вдосконалення рівня підготовки майбутніх учителів географії до краєзнавчої діяльності в умовах індустріальних центрів.

Підготовка висококваліфікованих спеціалістів-географів залишається одним із головних завдань педагогічної і географічної галузей знань у вищій школі. Водночас цілком очевидним є протиріччя між ускладненим соціальним замовленням, пов'язаним з проголошеним особистісно-орієнтованим підходом до підготовки педагогічних кадрів, і усталеною практикою, що віддзеркалює орієнтацію вчителя на репродуктивний характер виконання професійних функцій; значний розрив між вимогами до педагогічного фахівця відповідного рівня підготовки та обсягом необхідних знань (краєзнавчих, музеєзнавчих, туристських тощо), які є недостатніми з огляду можливостей їх практичної реалізації в умовах великого міста.

З урахуванням ситуації, що склалась, назріла необхідність організації навчально-виховного процесу вищої школи таким чином, щоб професійне

становлення студентів було насамперед спрямоване на формування у них готовності не тільки до засвоєння основ географічних наук і комплексних підходів до характеристики процесів, явищ і об'єктів, але й до вмілого їх трансформування й застосування до умов свого міста. Крім того, виникла потреба теоретико-методологічного і методичного обґрунтування змісту, структури, критеріїв і рівнів готовності студентів-географів вищих навчальних закладів до краєзнавчої діяльності, створення технології підготовки майбутніх учителів і організаторів краєзнавчої діяльності в умовах великого міста, до яких необхідно ефективно залучати наявні форми навчального процесу, здійснювати змістову і процесуальну інтеграцію основних фахових дисциплін навчального плану, виробничих та навчальних практик.

Недостатня розробленість в теорії та практиці вищої педагогічної освіти технології підготовки майбутніх вчителів географії до краєзнавчої діяльності, а крім того, вимоги сьогодення щодо підвищення рівня здійснюваної підготовки зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **"Підготовка майбутніх учителів географії до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста"**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано на кафедрі фізичної та економічної географії Дніпропетровського національного університету відповідно до тематичного плану досліджень з проблеми "Науково-методичні засади створення системи засобів навчання в галузі регіональної географії на основі геоінформаційних систем-технологій" (державний реєстраційний номер 0199В001312). Тему дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Дніпропетровського національного університету (протокол № 10 від 25.05.06 р.) та узгоджено в Раді з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 7 від 26.09.06 р.).

Об'єктом дослідження є краєзнавча підготовка учителя географії у вищому навчальному закладі.

Предмет дослідження – теоретико-методологічне обґрунтування та науково-методичне забезпечення підготовки майбутніх учителів географії до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста.

Мета дослідження полягає у розробці технології підготовки майбутніх вчителів географії до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що в процесі підготовки майбутніх педагогів до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста високий рівень готовності до зазначеного виду діяльності досягається завдяки:

- створенню моделі готовності включатиме мотиваційний, змістовий, операційно-діяльнісний, емоційно-вольовий, контрольньо-оцінювальний

компоненти, що відображають процес реалізації функцій географічного краєзнавства;

- застосуванню комплексу інтенсивних форм і методів залучення студентів до опанування системи краєзнавчих знань і вмінь та формування позитивного ставлення до краєзнавчої діяльності в умовах міста;
- системному включенню студентів до краєзнавчої діяльності в умовах міста, що впливатиме на самовдосконалення майбутнього вчителя й накопичення ним індивідуального досвіду роботи.

Відповідно до мети і гіпотези визначено **завдання дослідження:**

1. Здійснити аналіз теорії і практики краєзнавчої роботи в умовах міста в процесі навчання географії учнів загальноосвітніх закладів.
2. Розкрити сутність та своєрідність краєзнавчої діяльності в умовах міста.
3. Розробити та теоретично обґрунтувати модель готовності майбутніх учителів географії до краєзнавчої діяльності в умовах міста, визначивши компоненти, критерії та рівні діяльності, що досліджується.
4. Розробити, теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити технологію підготовки майбутніх учителів географії до означеного виду діяльності під час навчання у вищому навчальному закладі.

Методологічну та теоретичну основу дослідження становлять: філософські та психологічні положення про сутність діяльнісного підходу, роль практики у пізнанні та перетворенні дійсності, взаємозв'язок практичної та розумової діяльності, системний підхід, співвідношення цілого та його частин у межах системно організованого пізнавального процесу, залежність функціонування свідомості і світогляду особистості від її ставлення до дійсності; сучасні уявлення про теоретичні основи дидактики вищої школи (С. І. Архангельський, А. М. Алексюк, В. М. Галузинський, М. Б. Євтух, В. Оконь та інші); загальнопедагогічний підхід до організації краєзнавчої діяльності (Я. А. Коменський, Й.-Г. Песталоцці, С. Ф. Русова, К. Д. Ушинський та інші); дослідження краєзнавчого руху в Україні (В. В. Бенедюк, В. П. Корнеєв, М. Ю. Костриця, С. М. Соловей, П. Т. Тронько); нормативні документи: закон України “Про вищу освіту”, нормативні акти „Модернізація вищої освіти України і Болонський процес” та інші; результати наукових доробків із загальних питань, що пов'язані з готовністю особистості до професійного самовираження (М. І. Дьяченко, Л. О. Кандибович, А. Ф. Ліненко, Л. Ф. Мелько, В. В. Обозний, О. В. Тімець та інші).

Методи дослідження:

- а) теоретичні: аналіз психолого-педагогічної, методичної літератури з метою вивчення краєзнавчої підготовки учителів як педагогічної проблеми;
- б) емпіричні: *діагностичні* (анкетування, тестування, педагогічне спостереження, вивчення продуктів навчання), *експериментальні*

(педагогічний експеримент, що складається з констатувального, пошукового, формувального та контрольно-коригуючого етапів) для виявлення проблем реалізації краєзнавчої діяльності в умовах великого міста, розробки та перевірки технології підготовки до її реалізації майбутніх учителів географії;

в) методи математичної статистики, які забезпечили вірогідність і надійність кількісного та якісного аналізу результатів експерименту.

Організація дослідження. Дослідження здійснювалося у три етапи, упродовж 1995-2007 рр..

На першому етапі (1995-1997 рр.) вивчався стан розробки проблеми в її теоретичному аспекті; визначалися об'єкт і предмет, мета і завдання дослідження; формулювалася гіпотеза.

На другому етапі (1998-2000 рр.) визначено програму дослідницької роботи; розроблено теоретичну модель готовності до краєзнавчої діяльності майбутніх учителів географії; проводився констатувальний експеримент, аналіз сучасної практики організації краєзнавчої діяльності учителями загальноосвітніх шкіл в умовах великого міста.

На третьому етапі (2001-2007 рр.) проводився формувальний експеримент щодо перевірки ефективності технології підготовки студентів-географів до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста, обговорювалися результати дослідно-експериментальної роботи через публікації, доповіді та повідомлення на науково-методичних семінарах і конференціях; здійснювалося написання і оформлення дисертації.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота здійснювалася на базі Дніпропетровського національного університету, Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. Усього дослідженням було охоплено 292 студенти, 268 вчителів. Експериментальна група – 43 особи, контрольна – 41 особа.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів. *Вперше* теоретично обґрунтовано технологію підготовки майбутніх учителів географії до краєзнавчої діяльності у великому місті, центральне місце в якій належить вивченню спецкурсу „Географічно-краєзнавчі дослідження в умовах великого міста”. *Удосконалено* теоретичне обґрунтування моделі готовності майбутніх учителів географії до краєзнавчої діяльності; визначення сутності і структури готовності до означеної діяльності майбутніх педагогів-географів. *Подальшого розвитку набуло* розкриття сутності та своєрідності краєзнавчої діяльності в умовах міста. Теоретико-експериментально обґрунтовано шляхи удосконалення підготовки майбутніх учителів географії до краєзнавчої діяльності в умовах розбудови національної освіти України (введення профільного навчання, навчальної практики тощо).

Практичне значення одержаних результатів. Розробка та

використання спецкурсу „Географічно-краєзнавчі дослідження в умовах великого міста”, обґрунтування рівневої характеристики готовності майбутніх фахівців до означеної діяльності забезпечили досягнення високого рівня професійної підготовки даних фахівців у навчальних закладах, де здійснено впровадження експериментальної технології. Створена технологія підготовки майбутніх учителів географії готова до використання викладачами вищої школи та інститутів післядипломної педагогічної освіти. Результати дослідження можуть бути використані авторами підручників та навчальних посібників з методики навчання географії учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

Впровадження результатів дослідження здійснюється у Луганському національному педагогічному університеті імені Т. Шевченка (довідка № 1/1254 від 12.06.2007), Дніпропетровському національному університеті (довідка № 86-904-37 від 24.09.2007), Дніпропетровському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти (довідка № 805 від 21.09.2007) та Дніпропетровському ліцеї інформаційних технологій при Дніпропетровському національному університеті (довідка № 86/488 від 25.09.2007).

Вірогідність і надійність результатів дослідження забезпечується методологічною і теоретичною обґрунтованістю вихідних позицій дослідження; застосуванням взаємодоповнювальних методів дослідження, адекватних його предмету, меті, гіпотезі та окресленим завданням; поєднанням кількісного і якісного аналізу одержаних даних, застосуванням методів математичної статистики; широким і всебічним обговоренням результатів дослідження, висновків та методичних рекомендацій.

Особистий внесок здобувача. У спільній з Л. І. Зеленською статті [4] автору належить обґрунтування концепції змісту географічної освіти в основній і старшій (профільній) 12-річній школі; у статті [2] авторським є розкриття змісту категорії “психолого-педагогічна готовність” в процесі підготовки географів-краєзнавців; у статті [3] – з’ясування структури і особливостей організації краєзнавчої діяльності в умовах міста; у спільній з О. М. Малицею та В. В. Безуглим статті [6] автору належить обґрунтування змісту і структури шкільного спецкурсу „Рідна Україна” з елементами краєзнавчих досліджень та розробка системи краєзнавчих екскурсій з метою формування екологічного світогляду в учнів 5-10 класів [7].

В опублікованій спільно з А. С. Горбом, Н. М. Дук статті [10] автору належить обґрунтування способів узгодження та форм реалізації міжпредметних зв’язків дисциплін психолого-педагогічного та загально-географічних циклів підготовки майбутніх вчителів географії; у статті [15] обґрунтовані науково-теоретичні основи спецкурсу „Географічно-краєзнавчі дослідження в умовах великого міста”; методика

суспільно-географічних краєзнавчих досліджень в науковій та навчальній діяльності [5; 14; 16].

Апробація результатів дослідження здійснювалася у процесі експериментальної роботи. Основні положення та результати дослідження доповідалися на *Міжнародних науково-методичних семінарах*: "Безперервна географічна освіта (дошкільна, шкільна, вузівська, післядипломна): нове у змісті і методиці" (Харків, 1996), "Безперервна географічна освіта: інноваційні методи і технології" (Харків, 1998), "Навчально-методичне забезпечення безперервної географічної і картографічної освіти" (Харків, 2002), „Модернізація і реформування середньої, вищої і післядипломної географічної та картографічної освіти в країнах СНД: досвід, проблеми, перспективи” (Харків, 2003), „Проблеми безперервної географічної освіти і картографії” (Харків, 2004-2005); на VIII з’їзді Українського географічного товариства (Луцьк, 2000), IX з’їзді Українського географічного товариства (Чернівці, 2004); *Міжвузівських науково-практичних конференціях*: “Виховна парадигма в системі національної вищої школи: головні складові та джерела” (Дніпропетровськ, 2003), „Географія, геоecологія, геологія: досвід наукових досліджень” (Дніпропетровськ, 2007); Всеукраїнському конкурсі „З електронним атласом на урок географії” (Київ, 2006); *засіданнях кафедр педагогіки і психології* (1997-1999), фізичної та економічної географії (1997-2008) Дніпропетровського національного університету.

Публікації. Основні теоретичні положення та результати дисертаційного дослідження відображено у 16 публікаціях автора: 4 статтях у фахових наукових виданнях з педагогічних наук, затверджених ВАК України; 1 – інших наукових виданнях; 11 тезах і матеріалах конференцій (з них 6 – одноосібні).

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (251 найменування) і додатків на 31 сторінці. Загальний обсяг роботи складає 217 сторінок, з яких 171 сторінка основного тексту. Робота містить 40 таблиць і 13 рисунків на 22 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність обраної теми; визначено мету і завдання, гіпотезу дослідження, теоретичні і методологічні основи, методи, етапи науково-педагогічного пошуку; розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення, вірогідність результатів дослідження; представлено відомості про апробацію та впровадження результатів дослідження.

У першому розділі „**Теорія і практика підготовки майбутніх учителів географії до краєзнавчої діяльності в умовах міста**” представлено психолого-педагогічний аналіз літератури з проблеми дослідження,

розглянуто краєзнавчу діяльність як складову професійної діяльності вчителя географії; визначено сутність і структуру готовності вчителя до краєзнавчої діяльності як модель феномену, що досліджується; проведено констатувальний експеримент, у ході якого з'ясовано стан краєзнавчого руху в школах м. Дніпропетровська та проблеми організації навчальної практики в системі краєзнавчої діяльності учителів географії в умовах великого міста.

Проблема застосування краєзнавчих матеріалів і видів діяльності до навчання учнів завжди була в колі уваги прогресивної педагогічної громадськості. Принцип краєзнавчого підходу до навчально-виховного процесу відстоювали такі видатні вітчизняні просвітяни як М.В.Гоголь, С.Ф.Русова, К.Д.Ушинський, І.Франко. Аналіз наукової літератури свідчить про відсутність системності, усталеності застосування до навчального процесу краєзнавства як елемента географічної науки (М.Ю. Костриця, Я.О.Мариняк, М.В.Соловей). Як наслідок має місце розбіжність у тлумаченні терміну „краєзнавство”: з погляду одних вчених (В.В. Бенедюк, П.В. Іванов, Т.П. Герасімова, І.С. Матрусов, М.В. Рура, К.Ф. Строев), це – принцип організації навчально-виховного процесу; на думку інших науковців (А.М. Большаков, В.С. Серебрій), це – метод організації навчально-виховного процесу; В.П.Корнєв, В.В.Матіяш, П.Ф.Молодкін, О.В. Плахотник виходять з того, що краєзнавство – це засіб навчання; Л. П. Ковальова, А.С.Хоптяр відносять краєзнавство до діяльності, спрямованої на забезпечення якісного навчально-виховного процесу.

З отриманням Україною державного суверенітету і незалежності постала проблема зміни концептуальних основ краєзнавства, що зводиться до того, аби сучасне краєзнавство, яке донедавна чітко не окреслювалося, набуло рис національної дисципліни. Я.І.Жупанський, В.П.Круль, М.Ю.Костриця вважають, що національне краєзнавство функціонує в світі тривимірних системних моделей, об'єднувальним елементом є територія, отже, географічне краєзнавство виступає стрижнем національного краєзнавства.

Дослідженнями теоретико-методологічних та організаційно-методичних питань реалізації краєзнавчої освіти майбутнього вчителя займалися В.В.Матіяш, Т.М.Міщенко, В.В.Обозний, О.В.Тімець, підґрунтям для роботи яких став науковий і емпіричний досвід щодо організаційно-педагогічних форм освітньо-краєзнавчої роботи. З'ясовано, що дослідники не торкалися специфіки і відмінностей професійної підготовки учителя географії у класичному університеті, змін вимог до потреб краєзнавчої діяльності вчителя з огляду на реформування шкільної освіти в Україні; поза увагою залишилися особливості організації краєзнавчої діяльності в умовах великого індустріального міста.

Наявні наукові дані вказують на відсутність загальноприйнятого погляду на сутність поняття „готовність”, невизначеність ролі різних видів навчально-пізнавальної діяльності у процесі формування в студентів готовності до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста. Позиції дослідників збігаються здебільшого на тлумаченні поняття „готовність до краєзнавчої діяльності” як до результату професійної підготовки.

Розглядаючи краєзнавство як одну з найважливіших функцій вчителя географії, що забезпечує інтенсифікацію і оптимізацію педагогічного процесу, ми виходили з того, що майбутній спеціаліст повинен чітко усвідомлювати основні характеристики готовності до краєзнавчої діяльності. Наслідуючи В.О. Сластьоніна, ми вважаємо, що психолого-педагогічну готовність до краєзнавчої діяльності доцільно розглядати як складне особистісне утворення, в якому необхідно розрізнити п'ять компонентів: 1) знання краєзнавчої діяльності – змістовий; 2) вміння здійснювати краєзнавчий підхід до викладання географії – операційно-діяльнісний; 3) педагогічне мислення, що дозволяє простежувати причинно-наслідкові зв'язки педагогічного процесу, аналізувати свою діяльність, передбачати результати роботи – контрольньо-оцінювальний; 4) комунікативні і організаторські здібності, що забезпечують зацікавлену співпрацю у краєзнавчій роботі з учнями – емоційно-вольовий; 5) мотиви, позитивні ставлення, переконання, естетичний смак як морально-етичні якості особистості, що забезпечують творче виконання своїх професійних обов'язків – мотиваційний компонент.

Аналіз змісту готовності студентів-географів до краєзнавчої діяльності дозволив сформулювати концептуальне положення, суть якого в тім, що критерії готовності до даної діяльності, а також її показники, повинні ґрунтуватися на теоретичній моделі готовності студентів до краєзнавчої діяльності (рис.1). Отже, структурні компоненти готовності спрямовані на досягнення кінцевого результату – концептуального рівня сформованості сукупності якостей особистості майбутнього фахівця, необхідних для успішної краєзнавчої діяльності.

Вивчення змісту навчальних програм шкільної географії (1986-2001) дозволило визначити співвідношення територіальних рівнів, для яких передбачено залучення краєзнавчої діяльності: найчастіше означена діяльність здійснювалася на територіальному рівні своєї області, або своєї місцевості, що є меншою за область, але більшою за населений пункт.

Проблема краєзнавчого вивчення свого населеного пункту, в тому числі міста, простежується в працях зарубіжних та вітчизняних мислителів й педагогів (І. М. Гревс, О. М. Воронецький, Й.-Г. Песталоцці, С. Ф. Русова, Ж.-Ж. Руссо).

Рис. 1. Модель готовності майбутніх учителів географії до краєзнавчої діяльності

Теоретико-методологічні основи краєзнавчого дослідження міста як своєї малої Батьківщини закладали такі педагоги і науковці-географи, як М.М. Баранський, М.Г. Русаков, К.Ф. Строев, М.І. Федорак, Є.Й. Шипович. Загальнопедагогічні засади дослідження міста з позицій шкільного краєзнавства розроблялися на шпальтах науково-методичних збірок “Краєзнавство в школі”, “Географія в школі” (40-70-х рр. ХХ ст.) та “Методика викладання географії” (60-80-х рр.). Аналізу підлягав містознавчий компонент сучасної географічної освіти в досвіді роботи вітчизняних (В.М. Бойко, А.В. Гудзевич, Л.І. Зеленська, Р.Р. Коваленко, С.Г. Кобернік, Н.В. Муніч, Л. Б. Паламарчук) та зарубіжних (В.І. Аксельрод, Н.О. Верещагіна та О.Г. Захаров, А.В. Даринський, Д.П. Фінаров та О.Н. Любимова) педагогічних працівників. Водночас специфіка організації географічно-краєзнавчого дослідження міста і підготовка до цієї діяльності майбутніх учителів географії не були предметом наукових досліджень.

Для досягнення об'єктивності в оцінці якості підготовки студентів на першому етапі констатувального експерименту було проведене анкетування учителів загальноосвітніх навчальних закладів м. Дніпропетровська з метою

вивчення досвіду краєзнавчої роботи під час викладання географії в умовах великого міста. Результати опитування 185 педагогів-практиків засвідчили наявність позитивного ставлення до краєзнавства, переконань у його значущості у процесі викладання шкільних географічних курсів, розуміння необхідності відродження національного краєзнавства.

У ході аналізу матеріалів опитування простежена обмеженість форм краєзнавчої діяльності, серед яких переважає екскурсійна (здебільшого пасивна з боку учнів); лише в 16 із 144 міських шкіл вчителі залучали учнів до різних заходів краєзнавчого руху в Україні; в 34 загальноосвітніх школах до навчально-виховного процесу застосовували експозиції шкільних музеїв або краєзнавчих куточків. В роботі вчителів географії виявлено домінування історичного (31,5 %) й соціального (21,7 %) напрямків національного краєзнавства; низький рівень співпраці в краєзнавчій роботі зі школярами в гуртках – 10 %, науково-дослідній роботі – 6,6 %, експедиціях – 3,7 %. Узагальнення результатів анкетування вчителів загальноосвітніх закладів м. Дніпропетровська показало, що краєзнавча діяльність у процесі викладання географії в умовах великого міста носить здебільшого фрагментарно-епізодичний, а не систематичний характер.

У 2001 р. Міністерство освіти і науки України опублікувало наказ “Про порядок проведення навчальних екскурсій та навчальної практики учнів загальноосвітніх навчальних закладів”, що спонукає до посилення готовності до краєзнавчої діяльності учителів географії. Під час другого етапу констатувального експерименту вивчалися проблеми організації навчальної практики в системі краєзнавчої діяльності учителів географії в умовах великого міста, узагальнено досвід проведення навчальних екскурсій і навчальної практики, використання екскурсійного потенціалу міста, окреслено домінуючі напрямки сучасного шкільного краєзнавства.

Результати констатувального експерименту свідчать про наявність значних резервів удосконалення професійної краєзнавчої підготовки майбутніх учителів географії за умов реалізації системи педагогічних заходів, спрямованих на формування у студентів складових компонентів готовності до означеної сфери діяльності.

Детально проаналізовано науково-педагогічний досвід складання вузівських навчальних програм, на основі якого дійшли висновку, що підготовку вчителя географії до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста необхідно здійснювати на основі технології, що являє собою комплекс взаємопов’язаних компонентів (форм і методів навчально-виховної роботи), здатних забезпечити цілеспрямований і послідовний вплив на готовність студентів (майбутніх учителів) до означеної діяльності.

У другому розділі „Дослідно-експериментальна робота з

удосконалення підготовки майбутніх учителів географії до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста” описано зміст, етапи та форми дослідно-експериментальної роботи, визначено принципи її організації, запропоновано педагогічні заходи та умови їх реалізації; обґрунтовано, розроблено та експериментально перевірено технологію підготовки майбутніх учителів географії до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста.

Дослідно-експериментальна робота здійснювалася протягом 11 років, в експерименті брали участь: 185 вчителів географії загальноосвітніх шкіл м. Дніпропетровська, 53 вчителі-організатори навчальної практики учнів з географії м. Дніпропетровська, 30 вчителів, що проходили курси підвищення кваліфікації при Дніпропетровському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти, 292 студенти геолого-географічного факультету Дніпропетровського національного університету.

Експериментальна технологія підготовки майбутніх учителів географії до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста передбачала таку організацію цілеспрямованого особистісно-орієнтованого навчання студентів-географів, що забезпечувала: розвиток позитивної професійної мотивації до краєзнавчої діяльності як важливу складову в роботі вчителя географії, формування теоретичних знань, практичних вмінь та навичок застосування сучасних методів географічного краєзнавства в умовах великого міста на основі апробації спецкурсу „Географічно-краєзнавчі дослідження в умовах великого міста”, залучення майбутніх учителів до самостійної пошуково-дослідницької роботи з метою набуття практичного досвіду краєзнавчої діяльності в умовах великого міста.

Педагогічний процес у формувальному експерименті ґрунтувався на загальних дидактичних принципах вищої школи, з урахування специфіки готовності, що формувалася. Були визначені організаційно-методичні умови, в яких досліджувана якість найбільш активно розвивалася й проявлялася: 1) природність умов педагогічної діяльності; 2) співпраця зі студентами в процесі навчання; 3) відповідність кваліфікаційним вимогам підготовки майбутніх вчителів географії і „Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу”; 4) дотримання вимог кредитно-модульної системи навчання; 5) включення студентів в активну краєзнавчу діяльність в умовах міста; 6) оперативна діагностика рівнів сформованості кожного з компонентів готовності студентів до краєзнавчої діяльності в умовах міста.

У формувальному експерименті були задіяні 84 студенти геолого-географічного факультету Дніпропетровського національного університету: контрольна група – 41 особа (спеціалізація підготовки „географ, організатор краєзнавчо-туристичної діяльності”), експериментальна – 43 особи (спеціалізація підготовки „географ, викладач”).

Складниками формувального експерименту були: 1) вибір методик і методів дослідно-експериментального вивчення готовності майбутніх вчителів географії до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста; 2) науково-методичне забезпечення формувального експерименту; 3) визначення початкового рівня знань і вмінь студентів контрольної та експериментальної груп; 4) викладання в експериментальній групі спецкурсу „Географічно-краєзнавчі дослідження в умовах великого міста”, контрольній – традиційного курсу „Географія рідного краю”; 5) проходження студентами виробничої переддипломної (експериментальна група) та виробничої позашкільної (контрольна група) практики; 6) виконання студентами завдань з організації географічно-краєзнавчих досліджень в умовах великого міста; 7) діагностика якісних та кількісних змін у розвитку структурних компонентів готовності майбутніх вчителів географії до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста, визначення рівнів сформованості кожного з компонентів готовності студентів-географів до зазначеної діяльності; 8) визначення за допомогою проміжного та заключного зрізів ефективності розробленої технології; 9) обґрунтування доцільності впровадження експериментальної технології в процес підготовки майбутніх вчителів географії до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста.

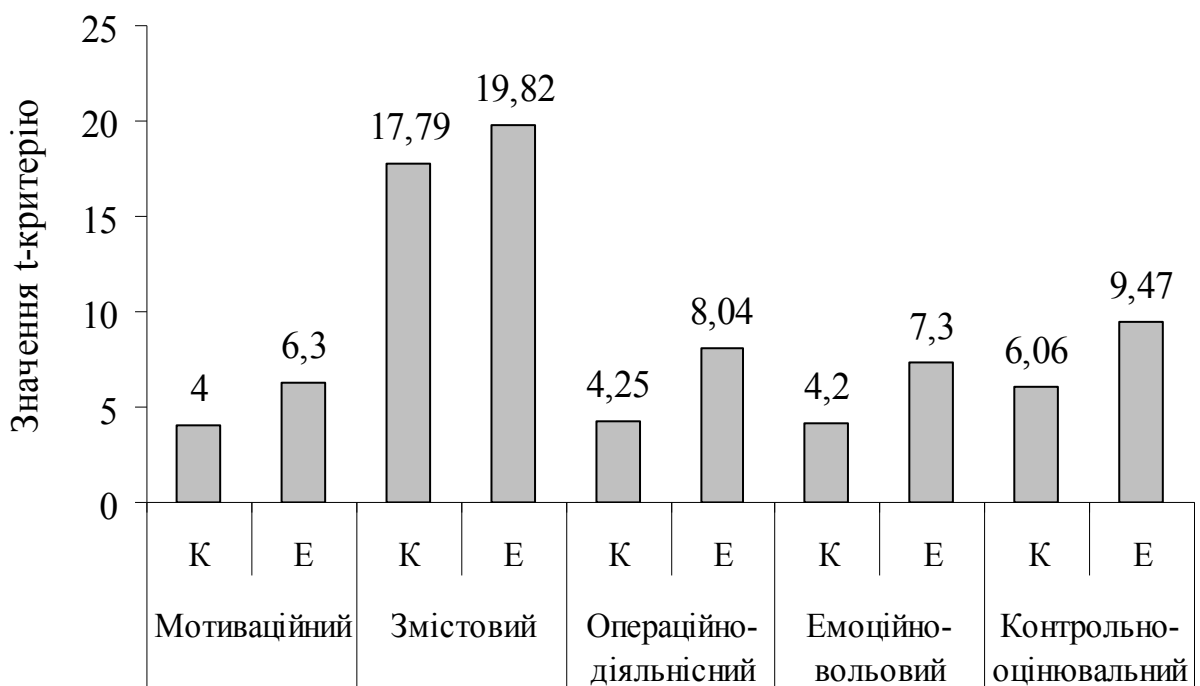
Розроблені критерії оцінки сформованості кожного з п'яти компонентів готовності до краєзнавчої діяльності студентів-географів в умовах великого міста дозволили в процесі дослідження з достатньою достовірністю зробити висновок про рівень готовності майбутніх учителів до здійснення означеної діяльності. Обчислення коефіцієнту успішності (K_y) сприяло одержанню результатів у значеннях, що відображали ступінь їх наближення до найбільш високого (абсолютного прояву даної якості). Вираження кількісних значень рівнів готовності мало вигляд: концептуальна готовність – $\geq 0,9$; нормативна готовність – $0,75 \leq K_y \leq 0,89$; часткова готовність – $0,60 \leq K_y \leq 0,74$; неготовність – $< 0,6$. Ефективність підготовки визначалася на основі визначення приросту середніх значень кожного з компонентів готовності (табл. 1).

Для підтвердження ефективності технології підготовки майбутніх учителів географії розраховали приріст компонентів готовності для експериментальної та контрольної груп студентів під час початкового та заключного діагностичних зрізів за методикою А. А. Киверялга. Простежили суттєві відмінності значень приросту сформованості готовності до означеної діяльності в експериментальній групі у порівнянні з контрольною за всіма компонентами. Одержані результати підтвердили положення про те, що за умов цілеспрямованої довготривалої концентрації на певному виді діяльності досягається поступове формування готовності до її здійснення.

Таблиця 1

Значення коефіцієнту успішності (K_v) підготовки студентів-географів до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста під час формувального експерименту

Компонент готовності	Експериментальна група (43 особи)		Контрольна група (41 особа)	
	Початок експерименту	Завершення експерименту	Початок експерименту	Завершення експерименту
Мотиваційний	0,69	0,90	0,71	0,86
Змістовий	0,60	0,79	0,62	0,73
Операційно-діяльнісний	0,67	0,91	0,69	0,82
Емоційно-вольовий	0,79	0,96	0,78	0,90
Контрольно-оцінювальний	0,64	0,88	0,65	0,82
Середнє значення K_v				
	0,678	0,888	0,690	0,826

Компоненти готовності

Рис. 2 Співвідношення фактичних значень нормованого відхилення середніх ($t_{факт}$) в контрольній (К) та експериментальній (Е) групах

Результати дослідно-експериментальної роботи були перевірені стосовно міри їх випадковості: з вірогідністю 0,95 можна стверджувати, що альтернативна гіпотеза (H_a), згідно з якою одержані у формувальному експерименті результати є закономірними, виявилася правильною.

Порівняння фактичних значень нормованого відхилення середніх в контрольній та експериментальній групах студентів географів за всіма п'ятьма компонентами готовності до краєзнавчої діяльності в умовах міста (рис. 2) доводить, що нова технологія, запропонована нами, є значно ефективніша за традиційну.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми підготовки майбутніх учителів географії до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста, які підтвердили гіпотезу і дали підстави для таких висновків:

1. Виявлено існування низки теоретико-методологічних протиріч та наявності змін концептуальних основ краєзнавства в контексті набуття рис національної дисципліни і місця в ній географічного краєзнавства; підвищення інтересу до питань територіального підходу на краєзнавчому рівні і необхідності акцентування уваги не стільки на регіональному, скільки на локальному рівні, тобто місті.

2. Доведено своєрідність краєзнавчої діяльності в умовах міста (особливо надвеликого індустріального центру), що впливає на рівень її залучення до навчально-виховного процесу при вивченні географії в загальноосвітній школі.

3. На підставі наукових праць розроблено та теоретично обґрунтовано модель готовності майбутніх учителів географії до краєзнавчої діяльності в умовах міста:

- розкрито сутність готовності до краєзнавчої діяльності як інтегрованої особистісної характеристики учителя географії, що складається з: 1) системи знань про сутність і специфіку краєзнавчої діяльності; 2) практичних умінь, що забезпечують її здійснення; 3) педагогічного мислення, що дозволяє передбачати та аналізувати результати цієї діяльності; 4) комунікативних та організаційних здібностей, що забезпечують зацікавлену співпрацю з учнями; 5) позитивного ставлення, переконань, естетичного смаку, як морально-естетичних якостей особистості, що забезпечують творче виконання професійних обов'язків;

- з'ясовано, що структурно ця особистісна характеристика складається з мотиваційного, змістового, операційно-діяльнісного (або методичного), емоційно-вольового та контрольного-оцінювального компонентів;

- визначено рівні готовності студентів до краєзнавчої діяльності в

умовах великого міста (концептуальна, нормативна, часткова готовність або неготовність) та критерії їх визначення у майбутніх учителів географії;

4. З'ясовано, що реалізація експериментальної технології підготовки майбутніх учителів географії до зазначеної складової професійної діяльності відповідає європейським вимогам до якості вищої педагогічної освіти і вирішує задачу удосконалення змісту й форм навчально-виховної роботи у вищому навчальному закладі у світлі завдань адаптації до Болонського процесу.

Технологія підготовки передбачає засвоєння знань психолого-педагогічних, методичних та фахових дисциплін з подальшим їх узагальненням та поглибленням за допомогою спецкурсу „Географічно-краєзнавчі дослідження в умовах великого міста”, а також шляхом опанування способів їх практичного застосування та прийняття самостійних рішень під час практикумів за видами краєзнавчої діяльності в умовах міста, посилення ролі самостійної роботи студентів, формування досвіду означеної діяльності в ході переддипломної й педагогічної практик та співпраці з учителями загальноосвітніх шкіл і працівниками позашкільних закладів.

5. Експериментальна перевірка підтвердила, що цілеспрямоване застосування розробленої технології підготовки майбутніх учителів географії впливає на досягнення студентами вищих рівнів готовності до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста.

Результати дослідно-експериментальної роботи були перевірені на статистичну достовірність з використанням t-критерію на рівні значущості 0,95. За проведеними підрахунками, одержані показники за кожним із компонентів готовності ($t_{факт}$) були більшими за табличне значення ($t_{норм}$). Зіставлення $t_{факт}$ в контрольній та експериментальній групах довело ефективність нової технології у порівнянні з традиційною і підтвердило загальну гіпотезу дисертаційного дослідження.

Розроблені науково-методичні матеріали (навчальна програма спецкурсу „Географічно-краєзнавчі дослідження в умовах великого міста”, завдання практикумів, самостійної роботи студентів, методичні вказівки до педагогічної практики) доцільно використовувати як засоби безперервної підготовки майбутніх учителів географії у вищих навчальних закладах та їх подальшої перепідготовки в обласних інститутах післядипломної педагогічної освіти.

Проведене дослідження не вирішує всіх питань, пов'язаних з підготовкою майбутніх учителів географії до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста. Перспективними видаються наукові розвідки зі створення та використання підручників і посібників, програмних

педагогічних засобів дистанційної освіти.

Основний зміст дисертації відображено у таких публікаціях:

1. Лисичарова Г.О. Виявлення рівнів психолого-педагогічної готовності до краєзнавчої діяльності студентів географів // Наука і сучасність. Збірник наукових праць НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К.: Логос, 1999. – Вип. 2. – Ч. 4 (педагогічні науки). – С. 72-78.

2. Лисичарова Г.О. Зміст категорії “Психолого-педагогічна готовність” в процесі підготовки географів-краєзнавців // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Серія „Педагогіка і психологія”. – Д.: Вид-во ДНУ, 2000. – Вип. 5. – С. 96-101.

3. Лисичарова Г.О. Структура і особливості організації краєзнавчої діяльності в умовах міста // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Серія „Педагогіка і психологія”. – Д.: Вид-во ДНУ, 2005. – Вип. 11. – С. 130-137.

4. Зеленська Л. І., Лисичарова Г. О. Концепція змісту географічної освіти в загальноосвітній школі України. Проекти: Концепція Дніпропетровського національного ун-ту // Географія та основи економіки в школі. – 2001. – № 5. – С. 4-7. *Автору належить підрозділ „Зміст географічної освіти в основній і старшій (профільній) 12-річній школі”.*

5. Лисичарова Г.О. Форми міжнародних економічних зв'язків. 10 клас. Матеріали конкурсу „З електронним атласом на урок географії” // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2006. – № 10-11. – С. 8-13.

6. Малыця Е. Н., Лисичарова Г. А., Безуглый В. В. Краеведение в начальной школе как важнейший элемент непрерывности географического образования // Матеріали 3-го Міжнародного науково-методичного семінару “Безперервна географічна освіта (дошкільна, шкільна, вузівська, післядипломна): нове у змісті і методиці”. – Х.: Вид-во ХДУ, 1996. – С. 26-27. *Автору належать обґрунтування змісту і структури шкільного спецкурсу „Рідна Україна” з елементами краєзнавчих досліджень.*

7. Лисичарова Г. О. Досвід реалізації безперервної географічної освіти в роботі філії кафедри фізичної та економічної географії // Тези доповідей наукової конференції „Питання геології, географії та охорони навколишнього середовища України”. – Д.: Вид-во ДНУ, 1996. – С. 64.

8. Лисичарова Г. А., Безуглый В. В. Эколого-краеведческий подход в формировании мировоззрения учащихся // Матеріали 4-го Міжнародного науково-методичного семінару “Безперервна географічна освіта: інноваційні методи і технології”. – Х.: Вид-во ХДУ, 1998. – С. 50-53. *Автору належить розробка системи краєзнавчих екскурсій з метою формування екологічного світогляду в учнів 5-10 класів на уроках географії та в позаурочний час.*

9. Лисичарова Г. О. Готовність до краєзнавчої діяльності студентів-географів // Матеріали 8-го з'їзду УГТ “Україна та глобальні

процеси: географічний вимір”. Збірник наукових праць: В 3 т. – К.-Луцьк: РВВ “Вежа” Волинського державного ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 3. – С. 338-339.

10. Горб А. С., Дук Н. Н., Лисичарова Г. А. Межпредметные связи как направление усовершенствования профессиональной подготовки студентов-географов // Матеріали 9-го Міжнародного науково-методичного семінару “Навчально-методичне забезпечення безперервної географічної і картографічної освіти”. – Вінниця: Консоль, 2002. – С. 240-244. *Автору належить обґрунтування способів узгодження та форм реалізації міжпредметних зв'язків дисциплін психолого-педагогічного циклу з дисциплінами загальногеографічних циклів підготовки майбутніх вчителів на кафедрі фізичної та економічної географії ДНУ.*

11. Лисичарова Г.О. Сучасний стан сформованості громадянської свідомості майбутніх учителів на засадах географічного краєзнавства // Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції „Виховна парадигма в системі національної вищої школи: головні складові та джерела”. – Д.: РВВ ДНУ, 2003. – С. 141-144.

12. Дук Н. М., Лисичарова Г. О. Задачі у навчанні географії // Матеріали 12-го Міжнародного науково-методичного семінару “Модернізація і реформування середньої, вищої і післядипломної географічної та картографічної освіти в країнах СНД: досвід, проблеми, перспективи”. – Вінниця: Антекс-УЛТД, 2003. – С. 144-147. *Автору належить висвітлення типологічних ознак систематизації географічних задач, що використовувалися в практиці проведення вступних іспитів та географічних олімпіад, характеристика методичних прийомів організації роботи учнів з конструювання задач.*

13. Лисичарова Г. О. Удосконалення змісту географічних краєзнавчих курсів // Матеріали 13-го Міжнародного науково-методичного семінару “Проблеми безперервної географічної освіти і картографії”. – Вінниця: Антекс-УЛТД, 2004. – С. 174-177.

14. Лисичарова Г. О. Регіональні відмінності розподілу представників сучасної української еліти (на прикладі видатних особистостей) // Матеріали 9-го з'їзду УГТ “Україна: географічні проблеми сталого розвитку”. Збірник наукових праць: В 4 т. – К.: Обрії, 2004. – Т. 2. – С. 224-226.

15. Лисичарова Г. О. Науково-теоретичні основи курсу „Географічно-краєзнавчі дослідження в умовах великого міста” // Матеріали 14-го Міжнародного науково-методичного семінару „Проблеми безперервної географічної освіти і картографії”. – К.: Інститут передових технологій, 2005. – Вип. 5. – С. 98-100.

16. Гаврилюк Г. А., Лисичарова Г. О. Біографо-географічний аналіз

контингенту Героїв Дніпропетровщини (1941-1945 рр.) // Матеріали Міжвузівської наукової конференції студентів і аспірантів „Географія, геоecologia, геология: досвід наукових досліджень” / За заг. ред. проф. Л. І.Зеленської. – Д.: Вид-во ДНУ, 2007. – С.256-258. *Автором сформульована мета, ідея і задачі дослідження, запропонована концепція та здійснено вибір методів дослідження.*

АНОТАЦІЇ

Лисичарова Г. О. Підготовка майбутніх вчителів географії до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02. – теорія та методика навчання (географія). – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2008.

У дисертації теоретично обґрунтовано краєзнавчу підготовку майбутніх учителів як педагогічну проблему, створено модель готовності педагогів-географів до краєзнавчої діяльності як складової частини загальної професійної підготовки. Розкрито структуру і особливості організації краєзнавчої діяльності в умовах міста. З'ясовані стан впровадження краєзнавчих форм і методів під час навчання географії та проблеми організації навчальної практики в системі шкільної краєзнавчої діяльності в умовах великого міста. Проаналізовано досвід розробки змісту і науково-методичних підходів організації підготовки студентів-географів до краєзнавчої діяльності у вищих навчальних закладах.

Відповідно до вимог реформування вищої освіти в Україні та специфіки краєзнавчої діяльності в умовах міста розроблено та теоретично обґрунтовано технологію підготовки майбутніх учителів географії до краєзнавчої діяльності під час навчання у вищому навчальному закладі.

Описано організацію і хід дослідно-експериментальної роботи з перевірки ефективності розробленої технології підготовки студентів, наведено одержані результати, їх кількісний та якісний аналіз.

Ключові слова: краєзнавча підготовка учителів, краєзнавча діяльність в умовах великого міста, готовність до краєзнавчої діяльності, географічно-краєзнавчі дослідження, технологія підготовки.

Лисичарова Г. А. Подготовка будущих учителей географии к краеведческой деятельности в условиях большого города. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02. – теория и методика обучения (география). – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2008.

В диссертации теоретически обоснована краеведческая подготовка будущих учителей как педагогическая проблема; создана модель подготовки

учителей географии к краеведческой деятельности как составляющая общей профессиональной подготовки, ключевым элементом которой является готовность к краеведческой деятельности как интегрированная личностная характеристика педагога.

На основе ретроспективного анализ опыта зарубежных и отечественных исследователей доказано, что краеведческая деятельность в условиях города является педагогически активным средством решения комплексных учебно-воспитательных проблем и способствует достижению наиболее ощутимого эффекта в преподавании географии. Раскрыта структура и особенности организации краеведческой деятельности в условиях города.

В ходе констатирующего эксперимента выявлены степень внедрения учителями краеведческих форм и методов обучения географии и существующие проблемы организации учебной практики по географии в системе школьной краеведческой деятельности в условиях большого города. Проанализирован существующий опыт разработки содержания и научно-методических подходов организации подготовки студентов-географов к краеведческой деятельности в высших учебных заведениях.

В соответствии с требованиями реформирования высшего образования в Украине и спецификой краеведческой деятельности в условиях города разработана и теоретически обоснована технология подготовки будущих учителей географии к краеведческой деятельности, выявлены организационно-методические условия, в которых формируемые качества наиболее активно раскрываются и проявляются.

В разработанной технологии подготовки будущих учителей географии представлены взаимосвязанные компоненты учебно-воспитательного процесса. Центральным звеном технологии является спецкурс „Географическо-краеведческие исследования в условиях большого города”, состоящий из теоретической части (8 тем) и практикумов, разработанный в соответствии с современными требованиями кредитно-модульной системы обучения. В технологии подготовки будущих учителей географии учтены идеи и принципы Болонского процесса, направленные на усиление роли самостоятельной работы студентов, что нашло отражение в организации педагогической, внешкольной и производственной преддипломной практик, выполнении индивидуальных заданий.

В диссертации описана организация и ход опытно-экспериментальной работы по проверке эффективности разработанной технологии подготовки студентов, представлены результаты, дан их количественный и качественный анализ. Доказано, что в результате реализации разработанной технологии подготовки будущих учителей географии к краеведческой

деятельности возрастает качество географическо-краеведческих знаний, умений и навыков, заинтересованность в практическом их применении, степень овладения методическим мастерством, эмоционально-волевая направленность на краеведческую деятельность в условиях города, критичность и объективность оценки результатов этой деятельности.

Ключевые слова: краеведческая подготовка учителей, краеведческая деятельность в условиях большого города, готовность к краеведческой деятельности, географические краеведческие исследования, технология подготовки.

Lisicharova G. O. Preparation of the future teachers of geography to study a local lore activity in conditions of the big city. – The Manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of pedagogical sciences on a specialty 13.00.02. – the theory and methodology of training (geography). – The Mikhail Dragomanov National Pedagogical University, Kiev, 2008.

In the dissertation the study of local lore preparation of the future teachers as a pedagogical problem is theoretically proved, the model of preparation of teachers-geographers to study a local lore activity as a component of the general vocational training is created. The structure and features of the organization of study of local lore activity in conditions of city is opened. The condition of involving in educational process of the study of local lore approach and a problem of the organization of educational practice in system of school study of local lore activity in conditions of the big city is found out. The existing experience of development of the maintenance and scientifically methodical approaches of the organization of preparation of students of geographers to study of local lore activity in higher educational institutions is analysed.

According to the requirements the Bolonski process and specification of study of local lore activity in conditions of the city the technology of preparation of the future teachers of geography to study a local lore activity during the training in a higher educational institution is developed and theoretically proved.

The organization and a course of skilled-experimental work on the check of efficiency of the developed technology of preparation of students is described, the received results, their quantitative and qualitative analysis are presented.

Key words: study a local lore preparation of the teachers, study a local lore activity in conditions of the big city, readiness for study a local lore activity, geographical study a local lore researches, technology of preparation.

Підписано до друку 05.03.08. Формат 60x90 1/16.
Папір друкарський. Друк плоский. Гарнітура “Times New Roman”.
Ум. авт. арк. 0,9. Тираж – 100 прим. Зам. № 212

Друкарня ДНУ
вул. Наукова, 5, м. Дніпропетровськ, 49050. Тел. (0562) 46-62-85
